
O PRINCIPU O SEBI: ISTORIJAT I RECEPCIJA TEKSTA

Dr Biljana Andonovska*

APSTRAKT: *U radu kritički rekonstruišemo okolnosti nastanka i različite verzije i prevode važnog istoriografskog izvora vezanog za Sarajevski atentat. Reč je o brošuri „Princip o sebi” koja je 1926. godine simultano objavljena u Zagrebu, Beogradu i Beču, a donosila je raščitan stenogram razgovora koje je bečki psihijatar Martin Papenhajm vodio sa Gavrilom Principom 1916. godine u Terezinu. Oslanjajući se na nove arhivske i periodičke izvore, razmatramo pitanje geneze i različitih konteksta u kojima se ovaj spis pojavljivao od 1919. sve do komemorativne 2014. godine. Posebna pažnja posvećena je ulozi koju su u plasmanu ovog dokumenta imali Martin Papenhajm, Ratko Parežanin i Hamilton Fiš Armstrong. Zaključci se tiču mogućnosti pouzdane autentifikacije ovog dokumenta kao i njegovog povezivanja sa polemikama vezanim za pitanje tzv. ratne krivice sredinom dvadesetih godina 20. veka.*

KLJUČNE REČI: Gavrilo Princip, Sarajevski atentat, Prvi svetski rat, Ratko Parežanin, Martin Papenhajm, Hamilton Fiš Armstrong

Brošura pod nazivom *Princip o sebi / Gavrilo Princip's Bekenntnisse*, objavljena u Zagrebu, Beogradu i Beču 1926. godine, jedan je od retkih dokumenata koji beleži Principove autentične reči iz vremena njegovog zatočeništva u Terezinu. Sa Principom je, naime, 1916. u nekoliko navrata razgovarao bečki psihijatar Martin Papenhajm, koji je te razgovore stenografski zabeležio i sačuvao za potomstvo. Za razliku od javnog diskursa Principovih iskaza sa suđenja u Sarajevu, ovaj neveliki spis pruža nam neposredni uvid u unutrašnju, intimnu, psihološku stranu i karakter jedne od najpoznatijih istorijskih ličnosti sa južnoslovenskih prostora.

Utoliko je neobičniji gotovo potpuni izostanak interesovanja za ispitivanje nastanka, istorijata, sadržaja i recepcije ovog neobičnog dokumenta. Uprkos njegovoj ekskluzivnosti, nedostupnosti originala, nedovoljno rasvetljenim okolnostima nastanka i publikovanja, ulozi koju je imao u polemikama o tzv. ratnoj krivici, te

* Viši naučni saradnik, Institut za književnost i umetnost, Beograd, Republika Srbija
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9811-8853>; E-mail: andonovskaikum@gmail.com

sporadičnom, ali ipak celovekovnom prisustvu u historiografskim i publicističkim radovima – niko se zapravo nikada nije istinski zainteresovao za ovaj spis i pokušao da ga kritički ispita. A mnogo toga bismo povodom njega mogli i morali da se zapitamo. Da li su to zaista Principove reči i rukopis? Da li je to zaista Papenhajmov dokument? Kako je došlo do njegovog nastanka, prodora u javnost i višestrukih prevoda? Koliko se može verovati njegovom priređivaču Ratku Parežaninu? S kojim je tekstovima i drugim izvorima ovaj dokument u vezi? Ukratko: može li se o njemu znati više i govoriti drugačije nego što je to dosad činjeno? U nastavku donosimo nekoliko priloga, prevoda i komentara koji omogućavaju da se ovaj važan i neproučen dokumentarni izvor autentifikuje i detaljnije kontekstualizuje.

1. *Arbeiter-Zeitung* (1919)

Za prvo pojavljivanje spisa *Princip o sebi* uzima se 1926. godina i njegovo objavljivanje u vodećim dnevnim listovima u Beogradu i Zagrebu, a potom i u formi zasebne brošure. Sasvim je nezapaženo, međutim, prošla činjenica da je deo ovog dokumenta javnosti bio predstavljen još 1919. godine. Martin Papenhajm je avgusta 1919. izvod iz svojih razgovora s Principom poslao listu *Arbeiter-Zeitung* (Radničke novine), glavnom organu bečke socijaldemokratije. Ovaj prilog otklanja – inače opravdane – dileme o tome da li Papenhajm zaista stoji iza ovog dokumenta, koji prilikom njegovog integralnog objavljivanja 1926. nije nosio gotovo nikakve pouzdane naznake autorstva. Činjenica da je ubrzo po okončanju rata on pod Papenhajmovim imenom i na njegovu ličnu inicijativu objavljen u bečkom listu, predstavlja nedvosmislen gest njegove autentifikacije.

List *Arbeiter-Zeitung* nije sasvim neočekivano mesto za objavljivanje jednog ovakvog dopisa. Martin Papenhajm bio je pripadnik Socijaldemokratske partije Austrije.¹ *Arbeiter-Zeitung* je, takođe, jedno od retkih glasila koje je tokom rata izveštavalo o zdravstvenom stanju atentatora i apelovalo na poboljšanje uslova njihovog tamnovanja.²

Na osnovu sadržaja članka reklo bi se da su Papenhajm i/ili redakcija bili zainteresovani pre svega za politički aspekt terezinskih razgovora, odnosno za podatke koji su se odnosili na organizaciju i izvedbu Sarajevskog atentata. Pored Principovih iskaza, ovaj članak, međutim, pruža uvid i u Papenhajmovo tumačenje i ocenu Principovog stanja,

¹ O tome svedoči i njegova ćerka Elza Papenhajm. Bilo je to i šire deljeno opredeljenje unutar porodice; Papenhajmova sestra Mari (Frišauf) Papenhajm, „crvena tetka Mici“, vremenom je prešla na radikalnije leve pozicije, kao komunistkinja, feministkinja i saradnica Vilhelma Rajha. Videti: Else Pappenheim, *Hölderlin, Feuchtersleben, Freud: Beiträge zur Geschichte der Psychoanalyse, der Psychiatrie und Neurologie*, herausgegeben und eingeleitet von Bernhard Handlbauer; Übersetzungen von Wilfried Prantner, Else Pappenheim und Stephen Frishauf (Graz, Wien: Nausner & Nausner, 2004), 30, 42.

² O učešću ovog lista u temama vezanim za Sarajevski atentat vidi Nikola Trišić, *Sarajevski atentat u sujetu bibliografskih podataka*, dopune (1954–1964) (Sarajevo: Muzej grada Sarajeva, 1964), a o njegovom pisanju o stanju u vojnim zatvorima Austrougarske i apelovanju da se ono popravi vidi Hans Hautmann, „Princip in Theresienstadt“, *Alfred Klahr Gesellschaft Mitteilungen*, 20, Nr. 3 (September 2013), 7. I Rudolf Cistler, slavni branilac zaverenika u sarajevskom procesu, kao i češki omladinci koji su upamtili mesto pogreba i omogućili ekshumaciju tajno sahranjenih tela Principa i drugova, takođe su pripadali socijalističkoj političkoj kulturi i grupacijama.

iskrenosti i stavova. Principov odnos prema njemu sam Papenhajm ocenjuje kao odnos poverenja i smatra da nema razloga da ne veruje njegovim iskazima. Kao novi dokument u razmatranju ovog pitanja, Papenhajmov članak iz 1919. vredi navesti u celini:

„Princip o svom atentatu

Docent dr Martin Papenhajm nam piše: Za vreme svoje vojne delatnosti kao konsultant za neurologiju i psihijatriju u Terezinu, u periodu od februara do juna 1916. više puta sam imao priliku da razgovaram sa Principom, pri čemu je jednom bilo reči i o njegovom atentatu. Pošto je Princip tada, izuzme li se njegova teška situacija, bio veoma utučen zbog ratnih neuspeha Srbije te nije imao izrazito pozitivan stav o svom atentatu – žalio je zbog nesreće svog naroda za koji se žrtvovao, ali je govorio da ne može da veruje da je svetski rat posledica njegovog atentata i da se zato ne može osećati krivim za te nesreće, ali da ipak uviđa da je njegov čin bio uzaludan – a pošto je, povrh toga, bio srećan da može s nekim malo da porazgovara i prema meni se odnosio s velikim poverenjem, nemam razloga da sumnjam u tačnost njegovih navoda.

Ideja o tom činu, tvrdio je Princip, poticala je isključivo od njega. Ceo narod bio je obuzet željom da dođe do jedinstva južnoslovenskih naroda – Srba, Hrvata i Slovenaca – ali ne pod Austrijom. Dok je starija generacija bila konzervativna i želela da do nacionalnog oslobođenja dođe legalnim putem od Austrije, omladina nije verovala u takvu slobodu, već je mislila da će, ako Austrija dospe u loš položaj, doći do revolucije, prilikom koje bi Srbija i Crna Gora trebalo da pomognu nacionalne države. Međutim, za takvu revoluciju mora da se pripremi teren, podstakne raspoloženje, a to se može učiniti atentatima. Tako je već u oktobru ili novembru 1913. s Ilićem razgovarao o atentatu na Počoreka. No, odustali su od tog plana jer je Ilić smatrao da najpre mora da se stvori organizacija u celoj Bosni i Hrvatskoj. Takođe je smatrao da još uvek nije dovoljno zreo i samostalan da bi mogao u dovoljnoj meri da prosuđuje o toj stvari. Nakon toga je čitao mnoge revolucionarne spise i uživao se u ideju atentata; ranija sputanost je nestala.

U februaru je oputovao u Beograd, a u martu je čuo da će prestolonaslednik doći u Sarajevo. Pomislio je da je to povoljna prilika. O tome je razgovarao sa Čabrinovićem, koji je delio njegovo mišljenje i zamolio ga da njemu prepusti atentat. Međutim, on je želeo da ga izvrše zajedno.

Tada su uputili i Grabeža i naložili mu, kada se u martu vratio u Sarajevo, da Iliću ispriča o njihovom naumu. Ovaj je Principu napisao jedno šifrovano pismo i zatražio od njega da nabavi pet do šest komada oružja.

On se potom obratio Ciganoviću, koji je bio komita, jer mu je on pričao da poseduje bombe. Tek neposredno pre nego što će oputovati za Sarajevo, rekao je Ciganoviću na koga je planiran atentat. Major Tankosić, koji je bio komitski vojvoda, saznao je preko Ciganovića za plan, ali tek u poslednjem trenutku, kada su psihički već bili spremni.

Posredstvom Ciganovića su potom od Tankosića dobili revolvere. Inače nisu imali nikakve veze sa bilo kojim zvaničnim krugovima. Dana 26. maja je oputovao u Sarajevo i tokom narednih mesec dana do sâmog čina mogao je još na miru da čita i uči.³

³ Martin Pappenheim, „Princip über sein Attentat“, *Arbeiter-Zeitung*, XXXI, 229, 21. August 1919, 5–6. Prevod je sačinila Maja Matić.

Istoga dana dva češka lista, *Národní politika* i *Lidové noviny*, prenela su u kraćem izvodu sadržaj Papenhajmovog članka iz *Arbeiter-Zeitunga*.

Sažetak u listu *Národní politika* glasio je:

„Odjeci sarajevskog atentata

Iz Beča, 21. (ČTK – Čehoslovačka novinska agencija) – Privatni docent dr Martin Papenhajm, koji je tokom svoje vojne službe kao lekar-konsultant za neurologiju i psihijatriju 1916. godine u Terezinu imao mogućnost da razgovara sa Principom, počinio atentat na pok. nadvojvodu Franca Ferdinanda, saopštava u *Arbajtercajtungu* zapise Principovih izjava. Ideja o atentatu, kako Princip tvrdi, bila je isključivo njegova. Čitav narod želeo je jedinstvo Srba, Hrvata i Slovenaca van granica Austrije. Starija konzervativna generacija želela je narodno oslobođenje zakonitim putem, dok se omladina nadala da će Austriji nauditi revolucijom i političkim atentatima. Princip je još na jesen 1913. razgovarao sa Ilićem o atentatu na Počoreka. U martu 1914. razgovarao je sa Gabrinovićem [sic] o putu Franca Ferdinanda u Sarajevo. Obojica su pomišljali na atentat. Zatim su to od njih saznali Krabec [sic] i Ilić, kao i zapovednik komita Ciganović, od koga je major Danković [sic] u poslednjem trenutku dobio informaciju o pripremanom planu.“⁴

Srodna vest u listu *Lidové noviny* glasila je:

„Princip o uzrocima sarajevskog atentata

Iz Beča, 21.8. (ČTK – Čehoslovačka novinska agencija) – Privatni docent dr Papenhajm, koji je tokom svoje vojne službe kao lekar-konsultant za neurologiju i psihijatriju 1916. godine u Terezinu imao mogućnost da razgovara sa Principom, počinio atentat na nadvojvodu Franca Ferdinanda, saopštava u *Arbajtercajtungu* ove Principove izjave: Ideja o atentatu, kako je tvrdio, bila je isključivo njegova. Čitav narod želeo je jedinstvo Srba, Hrvata i Slovenaca van granica Austrije. Starija konzervativna generacija želela je narodno oslobođenje zakonitim putem, dok se omladina nadala da će Austriji nauditi revolucijom i političkim atentatima. Princip je još na jesen 1911. razgovarao sa Ilićem o atentatu na Počoreka. U martu 1914. razgovarao je sa Gabrinovićem [sic] o putu Franca Ferdinanda u Sarajevo. Obojica su pomišljali na atentat i u svoje planove uključili Grabeža i Ilića. Bivši član komita Ciganović, od koga je major Tankosić u poslednjem trenutku saznao za pripremani atentat, nabavio je oružje.“⁵

⁴ „Dozvuky sarajevského atentátu“, *Národní politika*, 37, 230, 21. 8. 1919, 1. Prevod Aleksandra Korda Petrović.

⁵ „Princip o příčinách atentátu sarajevského“, *Lidové noviny*, 27, 231, 21. 8. 1919, 3. Prevod Aleksandra Korda Petrović.

Rano pojavljivanje izvoda iz Papenhajmovih razgovora, kao i njihov češki odjek, zanimljivi su s obzirom na indicije priređivača kanonskog izdanja ovog spisa, Ratka Parežanina, da je Papenhajm posle rata „isti materijal [...] preko izvesne ličnosti“ nudio i jugoslovenskoj javnosti, ali do štampanja tada nije došlo.⁶ Iako Papenhajmovi materijali nisu štampani, upravo u vreme kada se pojavio njegov članak u *Arbeiter-Zeitungu*, leta 1919, u jugoslovenskoj štampi jeste objavljen jedan vrlo srodan dokument – prevod češke autobiografije Gavрила Principa iz januara 1916, koju je sačuvao Jan V. Hvojka, nekadašnji terezinski zatvorenik, a objavio književnik Karel Novi u časopisu *Mlade struje*.⁷ Ta češka autobiografija je u jugoslovenskoj štampi bila objavljena pod takoreći identičnim nazivom – *Gavrilo Princip o sebi* – pod kojim će se 1926. godine pojaviti i brošura s integralnim prevodom Papenhajmovih razgovora.

2. *Novosti i Politika* (jun 1926)

Papenhajmovi razgovori s Principom prvi put su jugoslovenskoj javnosti predstavljeni juna 1926. godine u vodećim dnevnim listovima u Zagrebu (*Novosti*) i Beogradu (*Politika*). Prema kasnijem svedočenju priređivača Ratka Parežanina, u pronalaženju i publikovanju ovog dokumenta inicijativu su imali jedan novinar i direktor zagrebačkih *Novosti*. To verovatno objašnjava i zašto je spis prvo objavljen u *Novostima*, da bi dan kasnije bio štampan i u *Politici*. Privlači pažnju i datum objavljivanja dokumenta: reč je o predvidovdanskom broju zagrebačkog i vidovdanskom broju beogradskog lista. Prenosimo njihove propratne redakcijske uvodnike.

Uvodnik u zagrebačkim *Novostima* glasio je:

„U današnjem broju donosimo jedan interesantan dokumenat koji potiče od samog Gavрила Principa, i koji razjašnjava povode koji su njega i njegove drugove doveli do zaključka da izvrše atentat u Sarajevu, kao što objašnjava i čitavu ideologiju one omladine iz čijih je redova izašao Gavrilo Princip i drugovi. Ovaj dokumenat prikazuje razgovore koje je imao sa pok. Gavrilom Principom u tamnici u Teresienstadtu dr. Marin Pappenheim, psihijatar, tadašnji docent, a sada profesor na univerzitetu u Beču. G. Pappenheim je od oktobra meseca 1915. do juna 1916. bio dodeljen kao vojni obvezanik oficir tamnici u Teresienstadtu, gdje je bio zatvoren i Gavrilo Princip sa svojim drugovima. Pošto je on bio psihijatar, proučavao je razne uapšenike, te je naročitu pažnju posvetio Gavrilu Principu, zbog historijskog značenja, koje pada na ovog mladića. Sa Gavrilom Principom bilo je teško dolaziti u vezu ali njemu kao stručnjaku to je nekako bilo omogućeno. Dr. Pappenheim pobilježio je razgovore sa Gavrilom Principom, a ujedno mu je Princip dao i dva manuskripta ko-

⁶ Ратко Парезанин, „Предговор“ у *Принцип о себи*, са предговором и коментаром Р. П. (Загреб: Југословенска штампа, 1926), 7.

⁷ Detaljno o ovom dokumentu vidi: Биљана Андоновска и Петар Јевремовић, „И тај добри момак је писао‘: чешка (ауто)биографија Гаврила Принципа“, *Књижевна историја*, 51, бр. 169 (2019), 225–254; Биљана Андоновска, „То су моје личне ствари‘: чешка (ауто)биографија Гаврила Принципа у контексту сродних извора“, *Књижевна историја*, 52, бр. 170 (2020), 185–208.

je donosimo u klišejima. Gavrilo Princip slabo je govorio njemački, pa zato i izlazi razgovor i izjave dosta isprekidane, ali ipak dosta jasne za svakoga, koji poznaje prilike pod kojima se sve odigralo. Ovaj dokumenat, koji donosimo danas u listu, izaći će sutra u posebnoj brošuri („Princip o sebi“, izdanje Jugoslovenske štampe), sa većim objašnjenjem, sa hrvatskim i s njemačkim tekstom zabilježaka dra. Poppenheima [sic] a u isto vrijeme izlazi i u raznim svjetskim listovima, te imade svoje vanredno značenje i u povodu kampanje, koja se vodi u pogledu odgovornosti Srbije za rat. Autentične izjave Gavrila Principa otklanjaju svaku krivnju službene Srbije za atentat u Sarajevu, što više i začetničku krivnju onih srbijanskih ličnosti, na koje je Austro-Ugarska bacala naročitu krivnju, kao na Tankosića i druge. Gavrilo Princip izričito naglašuje da je Tankosiću povjerena stvar tek onda, kad su se već omladinci bili riješili i donijeli odluku da izvrše atentat.

Uvjereni smo da će ovaj dokumenat mnogo zainteresovati naše čitaoce, te smo zato preduzeli sve da ga objelodanimo u isto vrijeme kao vanjski, svjetski listovi, tim više što on definitivno uništava onu kampanju koja se vodi protiv nas sa strane neprijateljskoga inostranstva. Treba spomenuti još i to, da je ovo vrijeme Princip već bio na kraju fizičkih sila i u povodu rana, koje su mu zadali poslije atentata. Ruka mu je bila slomljena te se u zapiscima govori, da mu se može amputirati.

Gavrilo Princip dao je dru. Pappenheimu i 2 svoja rukopisa, čije klišee također donosimo.⁸

Uvodnik u *Politici* glasio je:

„U izdanju zagrebačke Jugoslovenske Štampe, u jednoj maloj knjižici, biće danas objavljena tri dokumenta o Gavrilu Principu. U isti mah će danas ovi isti dokumenti biti objavljeni i u deset evropskih i američkih listova, po svoj prilici i sa raznim komentarima. Ti su dokumenti stenografske zabeleške g. dr. Martina Papenhajma i dva originalna zapisa pok. Principa.

G. dr. Martin Potehajm [sic], onda docent, sada profesor univerziteta u Beču bio je dodeljen kao vojni obveznik kazamatu u Terezienštatu, gde je bio zatvoren Gavrilo Princip. Sa Principom je, rekao je on g. R. Parežaninu s čijim komentarom i izlazi ova knjižica, bilo vrlo teško razgovarati. Ali je njemu kao lekaru psihijatru, to ipak bilo omogućeno. S Principom je g. dr. Papenhajm, kaže u uvodu g. Parežanin, razgovarao nekoliko puta i on je te razgovore veoma skraćeno, stenografski zabeležio. G. dr. Papenhajm je tražio od Principa da mu nešto napiše. Ovaj je to odbijao, ali mu je najzad i to učinio. Ona dva mala napisa Principova takođe su objavljena u ovoj knjižici i mi i njih donosimo.

G. R. Parežaninu je usmeno saopštio g. dr. Papenhajm još i ovo o Principu: Davao je utisak fanatika i karaktera. Ljubav prema svome narodu manifestovala se u svakoj prilici. Bio je inteligentan čovek. Duševno zdrav. Žalio se što ne može ni s kim da govori. Vesti o Golgoti srpskog naroda na njega su porazno delovale. Tešio se tako da bi do svetskog rata došlo i bez njegovog atentata. Nikad nikog nije optuživao.

⁸ „Gavrilo Princip o sebi i o uzrocima atentata. Jedan prilog istoriji Sarajevskog atentata“, *Novosti*, 175, 27. lipnja 1926, 3–4.

Odnosno atentata govorio mu je da je sam došao na ideju i da je svoje drugove uvukao u atentat. Nije se kajao. G. Papenhajm je imao uvek utisak da Princip govori iskreno i istinu.⁹

Tekst Principove ispovesti nije na isti način tretiran u *Novostima*, gde je štampan na trećoj stranici, i u *Politici*, gde je objavljen na udarnoj naslovnoj strani. U oba slučaja, uz tekst su reprodukovana dva Principova svojeručna zapisa, kao i njegova fotografija. Uvodnik u *Novostima* više je isticao politički značaj koji je dokument mogao imati u sklopu polemika o tzv. krivici za rat. U *Politici* je komentar neutralniji, i tu je, za razliku od zagrebačkog lista, identitet priređivača, Ratka Parežanina, jasno naznačen. Oba lista ističu da, paralelno sa novinskim objavljivanjem, dokument izlazi i u formi brošure, koju novinar *Politike* već ima pred sobom, citirajući komentare Ratka Parežanina. U oba uvodnika pominje se, na osnovu Parežaninog predgovora brošuri, da će dokument sinhrono biti štampan u drugim svetskim (evropskim i američkim) listovima; realizacija te inicijative do danas nije potvrđena.¹⁰

3. Brošura (1926)

Klasično izdanje Papenhajmovih razgovora s Principom je ono koje je u zagrebačkoj Jugoslovenskoj štampi objavljeno na Vidovdan 1926. godine, sa uvodom i komentarima Ratka Parežanina, potpisanog inicijalima „R.P.“. Brošura je štampana u dve verzije: u ijekavskoj latiničnoj¹¹ i u ekavskoj ćiriličnoj.¹²

Na koricama brošure nalazila se, danas najpoznatija, Principova fotografija iz sarajevskog zatvora, a na početku brošure reprodukovana su dva zapisa koje je Princip sačinio na molbu Martina Papenhajma. Dosad nije primećena i razmatrana činjenica da su ovi Principovi ćirilični zapisi pisani ekavicom.¹³

Upadljivo svojstvo brošure jeste odsustvo jasnih naznaka autorstva. Papenhajm je ne potpisuje kao svoje izdanje, premda je osnova spisa raščitani nemački

⁹ „Princip o sebi. Jedan prilog istoriji Sarajevskog atentata“, *Politika*, XXII, 6527, 28. jun 1926, 1–2.

¹⁰ Jedan mogući odjek te inicijative beleži S. Mičić analizirajući rad poslanstva Kraljevine SHS u Beču, koje je neuspešno pokušalo da brošuru plasira mađarskim listovima. Srđan Mihić, *Od birokratije do diplomatije: istorija jugoslovenske diplomatske službe 1918–1939* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2018), 428–429.

¹¹ *Princip o sebi*. Dva manuskripta Gavrila Principa. Stenografske bilješke docenta Dra Martina Papenhajma o čestim razgovorima sa Gavrilom Principom u vremenu od februara do juna 1916. o uticaju njegova života, o atentatu i o njegovim političkim i socijalnim idejama. Sa predgovorom i komentarom R. P. (Zagreb: Jugoslovenska štampa, 1926).

¹² *Принцип о себи*. Два манускрипта Гаврила Принципа. Стенографске биљешке доцента Дра Мартина Папенхајма о честим разговорима са Гаврилом Принципом у времену од фебруара до јуна 1916. о утицају његова живота, о атентату и о његовим политичким и социјалним идејама. Са предговором и коментаром Р. П. (Загреб: Југословенска штампа, 1926).

¹³ Autenifikaciju ovih zapisa bilo bi moguće izvesti samo na osnovu nekog drugog zapisa koji sadrži Principov originalni rukopis. Takav dokument, međutim, nije tako lako naći. Vladan Čaliја ponudio je moguće razrešenje poređenjem sa Principovim potpisima na knjigama koje je čitao. Detaljno o tome v. Vladan P. Čaliја, *Sarajevski atentat: запажања* (Нови Сад: Промереј, Београд: Радио-телевизија Србије), 419–433. Čaliја такође primećuje da su i Principovi stihovi, poput pesme „Umiranje“, premda nam dopiru uz druge ruke, такође dati ekavicom, ili preciznije kombinacijom ekavice i ijekavice [Isto, 411].

stenogram njegovih razgovora sa Principom. Priređivač i prevodilac Ratko Parežanin potpisan je samo inicijalima, što će on kasnije pravdati diplomatskom diskrecijom, pošto je u to vreme bio ataše za štampu pri poslanstvu Kraljevine SHS u Beču. Kao što smo videli, za domaću javnost (*Politika*), njegov identitet kao priređivača nije bio sporan niti prikrivan. Nemački naučno-propagandni časopis *Kriegsschuldfrage* smatraće brošuru anonimnim izdanjem i ignorisati je sve dok se ne bude pojavio engleski prevod u uglednom njujorškom časopisu, a i tada će je udostojiti tek kratkog polemički intoniranog bibliografskog pomena. Parežaninov identitet neće navesti ni prevodilac Principovih ispovesti na engleski Hamilton Fiš Armstrong (1927).

Parežanin je za brošuru napisao kraći „Predgovor“ i opsežniji pogovor („Malo objašnjenja“), preveo je nemački tekst raščitanih stenografskih beležaka i na kraju priložio njihov nemački izvornik, koji se može smatrati najautentičnijim stadijumom i oblikom ovog istorijskog izvora. U uvodu Parežanin rasvetljava način na koji je došao do dokumenta i motive za njegovo objavljivanje. Taj se opis razlikuje od verzije koju će dati sedamdesetih godina kada spis prešampava u okviru knjige *Mlada Bosna i Prvi svetski rat* (1974). Završni pasus tog uvoda biće izbačen iz nemačke verzije brošure, a zameniće ga deo dopisan za specifično nemačku publiku. Parežaninovo objašnjenje „kako smo došli do ovih priloga“, u srpskohrvatskoj verziji brošure glasilo je:

„Pre izvesnog vremena pisac ovih redova čuo je da se u Beču, kod jednog psihijatra, nalaze vrlo interesantni dokumenti o Principu, njegovi ‘memoari’ i pisma. Pre nekoliko dana čulo se da te dokumente otkupljuje jedan bečki list da ih objavi povodom 12-godišnjice Sarajevskog Atentata. To nam je dalo povoda da poverujemo u autentičnost prve vesti i u društvu sa jednim kolegom pošli smo do g. dra Papenhajma. Našli smo pisma i stenografske beleške. Uzeli smo njihove prepise i klišeje i rešili se da ih zajedno, uz malo predgovora i komentara, objavimo u ovoj knjižici. Papenhajm nam reče da je isti materijal još pre nekoliko godina preko izvesene ličnosti nuđen našoj javnosti. Što se onda to nije uzelo i objavilo nije poznato piscu ovih redova. Ovaj put, kako smo obavešteni, ista dokumenta biće objavljena u više svetskih listova prilikom 12-godišnjice Sarajevskog Atentata. Razume se, i ovaj će put iz tih dokumenata uzimati i naglašavati svaki ono što mu najviše konvenira, bilo iz političko-tendencioznih bilo iz novinarsko-senzacionih razloga. Pored toga što smatramo da ovi dokumenti imaju istorijsku važnost, nas je i poslednja pretpostavka nagnala da ih mi ovako, u celini, predamo javnosti.“¹⁴

Osnovna teza koju Parežanin razvija kroz pogovor jeste da je Principova lična ispovest istovremeno i ispovest celog (mladobosanskog) *naraštaja*, generacijski i stoga istorijski dokument, koji svedoči da je atentat bio stvar ponikla, pripremljena i svojim motivima vezana za milje okupirane Bosne i Hercegovine i njene politički radikalizovane omladine. Brošura je kada se pojavila nesumnjivo bila sračunata kao argument u naučno-publicističkoj borbi vezanoj za pitanje krivice za rat. Studija Srđana Mičića¹⁵ pokazuje da je njena distribucija bila deo propagandnih aktivnosti pres-biroa poslanstva Kraljevine SHS u Beču, za koji je Parežanin tada radio.¹⁶

¹⁴ R. Parežanin, „Predgovor“, 7–8.

¹⁵ С. Мићич, *н. д.*, 428–429. Mičić beleži da je poslanstvo u Beču sistemski slalo primerke brošure jugoslovenskim diplomatskim predstavništvima, s ciljem „da se parira revezionističkoj propagandi

Te 1926. godine beleži se, takođe, svojevrsna publicistička ofanziva u listu *Politika*, izazvana objavljivanjem memoara sekretara Franca Ferdinanda Nikič-Bulesa,¹⁷ gde je Princip predstavljen kao psihički slomljen čovek koji se kaje za svoj čin. Na to su svojim svedočenjima marta 1926. godine replicirali Čedomir Jandrić¹⁸ i Svetislav Gavrilović¹⁹, nekadašnji terezinski zatvorenici, a posredno i Borivoje Jevtić člankom o Principovim poslednjim danima i smrti;²⁰ u sličnoj funkciji bilo je i Parežaninovo publikovanje Papenhajmovog dokumenta juna iste godine. U srpsko-hrvatskom izdanju brošure *Princip o sebi* nalazila se fusnota o Nikič-Bulesovim memoarima, koju će Parežanin ukloniti iz nemačkog izdanja.

Papenhajmov dokument nesumnjivo je mogao imati ulogu snažnog argumenta o tome da Princip nije bio psihički oboleo niti moralno slomljen, premda je svedočio i o rezignaciji, pa i suicidalnosti mladog atentatora. Principovi iskazi su, takođe, atentat predstavljali kao njegovu vlastitu ideju i čin, što je u polemikama o ratnoj krivici jedan od glavnih argumenata u prilog tezi da zvanična Srbija nije bila neposredno i aktivno umešana u organizaciju atentata. Ceo ovaj kompleks pitanja podseća nas da je čak i kod Principovih prijatelja mladobosanaca, poput Parežanina i Jevtića, slika koju su stvarali o Sarajevskom atentatu i predratnoj omladini bila uslovljena međunarodnom diskusijom o ratnoj krivici, jednom od ključnih pitanja dvadesetovekovne evropske istorije i dva svetska rata koja su ga obeležila. Delovanje mladobosanaca utoliko je važnije što je zvanična Srbija, tj. Jugoslavija, relativno pasivno pristupala ovom pitanju, prepuštajući ga privatnim inicijativama i kontroverznim tumačenjima.

4. Nemačko izdanje brošure (1926)

Dva ili tri meseca nakon štampanja srpsko-hrvatske brošure, Parežanin je objavio i njeno nemačko izdanje u Beču.²¹ Ovo izdanje trebalo je da animira širu svetску, a prvenstveno nemačku javnost, u kojoj se upravo tih godina intenzivirao propagandni rad povodom pitanja ratne krivice.

za prebacivanje ratne odgovornosti na Srbiju, koja je poticala sa nemačkog govornog područja. [...] Poslanstvo u Beču je posebnu pažnju posvetilo saradnji sa Poslanstvom u Budimpešti da bi se uskladile akcije pred austrijskom i mađarskom javnošću. [...] Međutim, Franjo Kulundžić nije uspevao da plasira brošuru *Gavrilo Princip's Bekenntnisse* ni jednom uredništvu mađarskih listova, koji su ignorisali njeno objavljivanje.“

¹⁶ Treba imati u vidu da Parežanin u to vreme objavljuje i opsežnije članke „Uzroci svetskog rata“ u *Letopisu Matice srpske* (1926) i „Nekoliko reči o Žerajić–Principovom naraštaju“ u *Književnom severu* (1927). Ovi članci biće osnova jednog dela njegove knjige *Mlada Bosna i Prvi svetski rat*, o kojoj će više reči biti u nastavku.

¹⁷ Paul Nikitsch-Boules von Estenau, *Vor dem Sturm. Erinnerungen an Erz. Thronfolger Franz Ferdinand*, 1925.

¹⁸ [Чеда Јандрић], „Смрт Гаврила Принципа. Сведочење г. Чеде Јандрића који је са Принципом био у злогласном затвору Терезиенштата“, *Политика*, 18. 3. 1926, 1–2.

¹⁹ Светислав Гавриловић, „Смрт Гаврила Принципа“, *Политика*, 20. 3. 1926, 1–2.

²⁰ [Боривоје Јевтић] Б. Ј., „Смрт Гаврила Принципа“, *Политика*, 12. 3. 1926, 1–2.

²¹ *Gavrilo Princip's Bekenntnisse*. Zwei Manuskripte Princip's; Aufzeichnungen seines Gefängnispsychiaters Dr. Pappenheim aus Gesprächen von Feber bis Juni 1916 über das Attentat, Princip's Leben und seine politischen und sozialen Anschauungen; mit Einführung und Kommentar von R. P. (Wien: Lechner, 1926).

Pojavljivanje nemačkog izdanja u Beču važno je i kao posredna autentifikacija ovog dokumenta. Parežanin u brošuri nije samo štampao dokument koji je Papenhajm obezbedio, već je i dao podatke o Papenhajmovom psihijatrijskom radu tokom rata, opisao njihov susret, citirao Papenhajmove reči iz njihovog razgovora, i uopšte u svakom pogledu otvoreno govorio o poznatom bečkom doktoru i univerzitetskom profesoru, što svakako povodom tako osetljive teme ne bi činio u mestu njegovog života i rada da za to nije imao puno pokriće. Utoliko se može smatrati da je tim bečkim izdanjem i Papenhajm posredno autorizovao dokument.

Sadržaj nemačke brošure nije identičan srpskom izdanju. Kako sam Parežanin kaže, razliku čine „nezatne izmene i dopune predgovora i komentara“.²² U poređenju sa srpskim izdanjem, iz „Predgovora“ je izbačen poslednji pasus, u kojem je Parežanin objašnjavao kako je došao do dokumenta i najavljivao njegovo objavljivanje u jednom bečkom, ali i drugim svetskim listovima. Umesto toga, dodata je stranica teksta namenjena nemačkoj javnosti, kojoj je trebalo pružiti verodostojniju sliku o motivima za Sarajevski atentat:

„Pre dva-tri meseca ova brošura je objavljena sa predgovorom i komentarima na srpskom jeziku. Sada se pojavljuje na nemačkom, s neznatnim izmenama i dopunama predgovora i komentara. Priređivač se kod ovog prevoda isključivo vodio željom da nemačkoj javnosti, u vreme kada joj se isuviše često i iz različitih nepouzdatih izvora predočavaju najfantastičnije informacije o sarajevskom atentatu i njegovim počinocima, preda ovaj skromni, ali autentični dokument o Principovom životu, njegovim idejama, motivima, zločinu, kao i o njegovoj generaciji i okruženju. U komentarima se, što se dâ videti, ne kaže ništa drugo osim onoga što je Princip rekao dr Papenhajmu, samo u nešto širem obliku i sa neophodnim objašnjenjima.

Ma koliko ovaj dokument bio skroman, ipak se nadamo da će doprineti tome da se nemačkoj javnosti omogući ispravniji sud o atentatu u Sarajevu od nekih površnih, tendencioznih i prečesto izmišljenih podataka i „dokumenata“ određenih profesionalnih neprijatelja srpskog naroda, koji pritom ne mogu biti ni pravi i iskreni prijatelji nemačkog naroda jer mu ne govore istinu.

Atentat u Sarajevu je političko ubistvo kakvih je nažalost, pod određenim okolnostima, bilo u svagda i posvud. Poput svih političkih atentata, i ovaj ima svoje uslove pod kojima se razvijao, svoju predistoriju i može se razumeti samo na osnovu njih.

Mora se samo prodrati dublje i dalje u istoriju, utonuti u milje i atmosferu koji su prouzrokovali atentat, odvojiti ga od svega što ima veze s politikom tog vremena i s ličnim razlozima, i tek tada ćemo moći da donesemo pravi sud o njemu. Samo tako – a naredni redovi idu u pravcu takvog načina posmatranja – moći ćemo da se približimo istini o Sarajevu. A tek pošto se osmotri istina, ona, poput svake istine, može poslužiti kao lekoviti nauk: kako bi se politika ubuduće više nego dosad posvetila okolnostima i situacijama koje su uzrok ovakvih zlodela, kako ne bi dopustila da se uspostave ili potraju odnosi koji nužno kulminiraju krvavim političkim svođenjem računa.

²² Ratko Parežanin, „Einführung“ u: *Gavrilo Princip's Bekenntnisse*, mit Einführung und Kommentar von R. P. (Wien: Lechner, 1926), 7.

Duh našeg vremena nam nalaže ne samo da ne odobravamo političko ubištvo, gde god i kad god da se ono dogodi, nego da pre svega prepoznamo i osudimo odnose koji su neminovno morali da dovedu do toga.²³

Parežanin u nemačkom izdanju izbacuje i fusnotu o memoarima Paula Nikič-Bulesa, sekretara Franca Ferdinanda, koji su nekoliko meseci ranije izazvali reakcije u jugoslovenskoj javnosti. S druge strane, dodaje nekoliko novih napomena, među kojima pažnju privlači fusnota koja komentariše iskaze Principa i drugova sa sarajevskog procesa, čiji zvanični stenogram u to vreme još nije bio objavljen. Parežanin ih moguće navodi prema izvodu koji je Pero Slijepčević objavio u zagrebačkoj *Novoj Evropi* juna 1925, a koji je Robert Siton Votson preveo u časopisu *Slavonic Review* marta 1926, i to u kontekstu polemika o ratnoj odgovornosti.²⁴ Dalja uporedna analiza nemačke i srpske verzije Parežaninovog pogovora mogla bi baciti svetlo na argumente za koje je Parežanin smatrao da ih treba istaći upravo za nemačku publiku.

5. Engleski prevod brošure (1927)

Do najavljivane šire akcije objavljivanja Papenhajmovih razgovora u evropskoj i američkoj štampi po svoj prilici nije došlo, ali je avgusta 1927. godine objavljen njihov engleski prevod u njujorškom časopisu *Current History* (Savremena istorija) u sklopu članka Hamiltona Fiša Armstronga.²⁵

Bio je to vrlo važan momenat u recepciji ovog dokumenta. Nemački časopis *Kriegsschuldfrage*, osnovan 1923. i specijalizovan za ispitivanje odnosno opovrgavanje „versajske teze“ o nemačkoj krivici za rat,²⁶ prvobitno je ignorisao pojavljivanje srpske i nemačke brošure. Časopis se oglasio (tek) prilikom pojavljivanja engleskog prevoda, i to jednim sasvim kratkim, polemički intoniranim bibliografskim obaveštenjem. Ta beleška ipak predstavlja svojevrсни trijumf Parežaninove inicijative, koja je, makar posredno, uspela da proдре na stranice „neprijateljskog“ časopisa, koji je sistematski radio na naučno-propagandnom opovrgavanju nemačke i isticanju srpske odgovornosti za izbijanje svetskog rata. To kratko obaveštenje glasilo je:

„Ispovesti Gavrila Principa. Istorijski prilog o predistoriji sarajevskog atentata. Objavljeno kod komisijonog izdavača Rudolf Lehner i sin (Rudolf Lechner & Sohn), Beč I, Zajlerštete 5 (Seilerstätte 5).

Ova anonimna brošura očigledno služi u propagandne svrhe. Ovde je pomijemo samo zbog toga što su u svesci njujorškog časopisa 'Current History' od avgu-

²³ *Ibid.*, 6–7. Prevod Maja Matić.

²⁴ R. W. S. W., „The Sarajevo Murder Trial“, *The Slavonic Review*, 4, no. 12 (Mar., 1926), 645–656. „It should be added that these extracts are translated from the full protocols of the trials, which have never yet been published. The original copy was sent to Vienna during the Austrian regime; but a carbon copy was found in 1924 in Sarajevo, and it is from this that Mr. P. Slijepcevic made the following selection in the *Nova Europa* of June, 1925“ [*Ibid.*, 646].

²⁵ Hamilton Fish Armstrong, „Confessions of the Assassin Whose Deed Led to the World War“ [saдрži „Dr Pappenheim's Conversations with Princip“], *Current History*, XXVI, no. 5 (August 1927), 699–707.

²⁶ Detaljnije o časopisu i njegovoj ulozi u diskusijama o ratnoj krivici vidi: Велибор Буха, „Србија у немачком и аустријском тумачењу кривице за Први светски рат: 1919–1941“ (магистарски рад, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2010).

sta 1927. objavljeni opsežniji odlomci ove brošure u prevodu, a autor članka joj je pridao značaj koji joj ne pripada.²⁷

Hamilton Fiš Armstrong (1893–1973) bio je vrlo zanimljiva i za balkanske prostore značajna ličnost. Utoliko je neobičnije što je on u srpskoj javnosti srazмерно malo poznat.²⁸ Ni povodom Armstrongovog priređivanja engleskog prevoda ovog važnog dokumenta po pravilu niko ne pominje više od toga da je bio urednik lista *Foreign Affairs*. Zato neće biti suvišno zadržati se nakratko na konturama njegove biografije i nekim aspektima njegove vezanosti za jugoslovenske prostore.²⁹

Armstrongova upućenost na srpske prostore započela je preko poznanstva sa Mejbl Grujić, suprugom diplomate Slavka Grujića, na Princetonu 1912. godine.³⁰ Kada je srpska vojna misija krajem 1917. godine stigla u Ameriku radi prikupljanja pomoći i organizacije dobrovoljaca, Armstrong joj je dodeljen kao pratilac. Zahvaljujući tom angažmanu on će posle rata, iako nije imao zadovoljavajući rang, biti imenovan za vojnog atašea u Beogradu. To zaduženje bilo je kratkotrajno, ali će Armstrong ostati vezan za Srbiju i jugoslovenske prostore. U Kraljevini SHS bio je odlikovan mnogim priznanjima i ordenima, poznavao je kralja Aleksandra i mnoge domaće diplomate, političare i zvaničnike, a u Americi je vodio Američko-jugoslovensko društvo (1923–1930).

Po povratku u Njujork leta 1919, Armstrong je radio u listu *New York Evening Post*, gde postaje dopisnik za Istočnu Evropu. Od 1921. godine angažovan je u novooosnovanom Savetu za spoljne odnose (Council on Foreign Relations), nezavisnoj organizaciji koja je nastojala da Sjedinjene Američke Države temeljnije informiše u pogledu spoljne politike i međunarodnih odnosa. U časopisu ovog Saveta, *Foreign Affairs*, bio je od 1922. izvršni, a od 1928. glavni urednik, i na toj poziciji će ostati sve do penzionisanja 1972; u istom periodu bio je i predsednik Saveta. Smatra se da „niko drugi nije igrao tako konzistentnu ulogu vođe unutar organizacije, i američke spoljnopoličke zajednice uopšte“ u tako dugom vremenskom periodu.³¹ Bio je aktivni publicista i objavio niz knjiga, od kojih je prva bila posvećena Balkanu (1926), a jedna od poslednjih Titu u kontekstu raskida sa Staljinom (1951).³² Tokom tridesetih godina bio je

²⁷ [Gavrilo Princip's Bekenntnisse...], *Die Kriegsschuldfrage: Berliner Monatshefte für internationale Aufklärung*, 5, Nr. 9 (September 1927), 929. Prevod Maja Matić.

²⁸ Da se stvari u tom pogledu menjaju svedoči nedavno na srpski prevedena knjiga njegovih memoara: Hamilton Fiš Armstrong, *Mir i protivmir: od Vilsona do Hitlera*, preveo Dragan Bisenić (Beograd: Klub PLUS, 2022).

²⁹ Podatke o Armstrongu dajemo pretežno na osnovu njegove biografije na sajtu Univerziteta Princeton. O Armstrongovom višedecenijskom interesovanju za Jugoslaviju v. detaljnije u članku Madelyn Lugli, „Hamilton Fish Armstrong and Yugoslavia: How an Internationalist's Idea of a New State Made Interwar-Era Foreign Affairs – and *Foreign Affairs*“, *Modern American History*, no. 7 (2024), 1–23.

³⁰ Poznata po svom dobrotvornom radu tokom balkanskih i Prvog svetskog rata, ali i u međuratnom periodu. Pišući njenu romansiranu (auto)biografiju, Maja Herman Sekulić oslanja se i na obimnu prepisku između porodice Grujić i Armstronga. Maja Херман-Секулић, *Ma Belle: Mejbl Грујић, прва америчка дама Србије* (Београд: Службени гласник, 2015).

³¹ Jeremi Suri, „Hamilton Fish Armstrong, the 'American Establishment', and Cosmopolitan Nationalism“, *The Princeton University Library Chronicle*, 63, no. 3 (Spring 2002), 441.

³² Spisak Armstrongovih knjiga mogao bi možda zainteresovati buduće istraživače: *The New Balkans* (1926), *Where the East Begins* (1929), *Hitler's Reich: The First Phase* (1933), *Europe Between*

kritičar nacizma, a nakon Drugog svetskog rata učestvovao je u osnivanju Ujedinjenih nacija. Zapamćen je kao proponent wilsonijanske diplomatske kulture.³³

Na Univerzitetu Princeton čuva se Armstrongova zaostavština, u kojoj bi se mogli naći mnogi zanimljivi dokumenti za istraživače diplomatske istorije i američko-jugoslovenskih odnosa. U arhivskoj dokumentaciji pohranjen je i dosije vezan za objavljivanje engleskog prevoda Principovih ispovesti.³⁴ Na osnovu njega, kao i podataka iz Armstrongovih memoara *Peace and Counterpeace* (1971), moguće je delom rekonstruisati kako je do ovog prevoda došlo.

Armstrong je za Papenhajmov dokument saznao preko članka u *Politici*, na koji mu je skrenuo pažnju Janko Golijas, po adresi očigledno angažovan u SHS poslanstvu u Beču. Armstrong Golijasu piše sa Bleda 20. jula 1926. s pitanjem da li od svog prijatelja iz Beča koji je dao materijale *Politici* (dakle, Parežanina) može da mu obezbedi fotografiju Gavrila Principa i njegove dve rukopisne beleške, pošto name-rava da objavi članak o tome u nekom američkom časopisu. Već tada kaže da je dao da se ceo dokument prevede na engleski.³⁵

Tog leta na Bledu Armstrong se sreo i sa Milanom Milojevićem, tadašnjim poslanikom Kraljevine SHS u Beču, koji mu je potvrdio autentičnost materijala štampanih u zagrebačkoj brošuri,³⁶ što je očigledno bilo važno za odluku da se oni prevedu i predstave američkoj javnosti. Zanimljivo je da se tada (5. avgusta 1926) Armstrong na Bledu – koji je zbog prisustva kralja i sastanka predstavnika Male Antante bio pretvoren u pravu „letnju prestonicu Jugoslavije“ – sreo i sa kraljem Aleksandrom, s kojim je takođe razgovarao o potrebi da se Srbija aktivnije uključi u propagandni rad povodom oživelih revizionističkih i antijugoslovenski orijentisanih polemika o pitanju krivice za izbijanje svetskog rata. Čudilo ga je da je kralj tek polako

Wars? (1934), *Can We Be Neutral?* (1936, with Allen W. Dulles), *“We or They”: Two Worlds in Conflict* (1937), *When There Is No Peace* (1939), *Can America Stay Neutral?* (1939, with Allen W. Dulles), *Chronology of Failure* (1940), *The Calculated Risk* (1947), *Tito and Goliath* (1951), *Those Days* (1963), *Peace and Counterpeace: From Wilson to Hitler* (1971).

³³ „Drawing on his social and political connections after World War I, Armstrong nurtured a rich series of European-American networks among prominent intellectual and political figures. These transatlantic interactions provided the foundation for a new diplomatic culture that emphasized liberal and humanistic values – especially free expression, economic openness, and military restraint. These values came to fruition during the interwar years, and they continued to exert important influence during the cold war. [...] During the war, Armstrong became an influential planner for a postwar environment in which Woodrow Wilson’s dream – a “United Nations” – would ensure international cooperation and a cosmopolitan American commitment to the spread of humanistic values“ [J. Suri, *op. cit.*, 464].

³⁴ Princeton University Library, Department of Special Collections, Public Policy Papers, Hamilton Fish Armstrong Papers, MC002, Box: 107, Folder: 38, “Confessions of the Assassin Whose Deed Led to the World War”, Current History. https://findingaids.princeton.edu/catalog/MC002_c02665 (pristupljeno 20. 2. 2026). Pisma koja navodimo u nastavku nalaze se u ovom arhivskom dosijeu.

³⁵ Armstrong u pismu kao osobu angažovanu da sačini prevod na engleski pominje izvesnog „Capt. Mysc“. U Armstrongovim memoarima pak tog leta na Bledu pominje se „Captain Karl Myscz“, bivši oficir austrougarske mornarice, i to kao Armstrongov jezički učitelj, doduše za nemački jezik. Hamilton Fish Armstrong, *Peace and Counterpeace: from Wilson to Hitler* (New York: Harper & Row, 1971), 334.

³⁶ *Ibid.*, 356.

počinjao da shvata da „ratna krivica nije samo tema za istorijsko istraživanje već ima i savremenu političku važnost“.³⁷

Do objavljivanja engleskog prevoda Principovih ispovesti došlo je tek godinu dana kasnije. Armstrong je najpre pokušao da objavi članak u *The North American Review*, ali su ga oni posredno odbili, odlažući objavljivanje za septembar, pa potom na neodređeno tokom jeseni (pisma 25–29. 4. 1927). Armstrong je potom od maja do jula u prepisci sa uredništvom časopisa *Current History*, gde će prilog i biti štampan avgusta 1927. godine. On je u ovom, ali i listu koji je sam uređivao, štampao i druge važne dokumentarne izvore vezane za izbijanja rata.³⁸

Armstrong je uspeo da se izbori da Principove ispovesti budu objavljene skoro u celini. Njegova argumentacija ukazuje pre svega na svest o političkom značaju publikovanja ovog dokumenta, koji je bio vezan za kontroverzu pitanja odgovornosti za rat, ali i od interesa „za sve koje zanima psihologija revolucije“ (pismo od 19. 5. 1927). Iz istih razloga bilo je važno što pažljivije i celovitije prirediti dokument, koji će „bez sumnje pažljivo proučavati propagandisti s obe strane i kod nas i na strani“ (pismo od 24. 5. 1927).

U arhivskom dosijeu vezanom za Armstrongovo objavljivanje brošure nalaze se još i: ćirilčna i nemačka verzija brošure *Princip o sebi*; manuskript njenog engleskog prevoda i Parežaninovih komentara; rukopisna verzija nemačkog prevoda Parežaninovih propratnih tekstova, uključujući i dve Principove svojeručne beleške; mašinopis Armstrongovog članka; štampani engleski prevod teksta „Čabrinović“ Franca Verfela, koji će Armstrong citirati u svom članku, itd. Posebno privlači pažnju nepotpisani mašinopis koji, na oko dve stranice, opisuje opšti sadržaj brošure i krajnje je skeptičan prema sadržaju i „objektivnosti“ Parežaninovih komentara.

Armstrongov članak bio je ipak drugačije intoniran. On otpočinje i završava, danas bi se reklo „školskim“ deljenjem uzroka od povoda svetskog rata, i trudi se da zainteresuje čitaoce predstavljajući dokument kao spis iz kog se mogu saznati ideje i motivi „čoveka čiji je čin tako duboko promenio tok naših života“; to je tekst koji otkriva „psihologiju revolucije“ i pruža uvid u ambivalentnu figuru jednog „patriote i anarhiste“, „idealiste i atentatora“, te će iz njega „i patolozi i državnici“ imati šta da saznaju.³⁹

Glavninu Armstrongovog okvirnog članka čine opisi Gavrila Principa, mladobosanske generacije i samog atentata, delom oslonjeni i na podatke iz Parežaninovih

³⁷ *Ibid.*, 353. Kralj Aleksandar je tog leta na Bledu o osetljivoj međunarodnoj temi ratne krivice i tekstova koji su ga povezivali sa Sarajevskim atentatom razgovarao i sa nemačkim poslanikom Olshauzenom [B. Byxa, n. d., 98]. Kralj Aleksandar je u raspravama o ratnoj krivici bio lično impliciran svojim navodnim susretima sa zaverenicima. O Armstrongovom viđenju da Jugoslaviji nedostaje dovoljna svest i sposobnost da međunarodnoj publici predstavi svoj ugao gledanja na pitanja ratne krivice vidi: M. Lugli, *op. cit.*, 8.

³⁸ Sam Armstrong u svojim memoarima skreće pažnju da je oktobra 1927. u listu *Current History* objavio prvi put faksimil dela srpskog odgovora na ultimatum kao i telegram objave rata Srbiji, koje je dobio iz srpskog ministarstva spoljnih poslova. U listu *Foreign Affairs* je aprila 1928. štampao pismo gofa Tise grofu Bilinskom, koje je dobio od kralja Aleksandra. Vidi: H. F. Armstrong, *Peace and Counterpeace...*, 356. Pri istraživanju problematike Sarajevskog atentata, nekoliko časopisa koji su sistemski bili posvećeni ovoj temi mogli bi se pokazati kao korisna polazišta: pored dva pomenuta američka glasila, u domaćoj sredini to bi bili *Nova Evropa* (Zagreb) i *Pregled* (Sarajevo).

³⁹ H. F. Armstrong, „Confessions of the Assassin Whose Deed Led to the World War“, 699.

komentara. Armstrong nastoji da dočara Principa i preko čuvenog opisa umirućeg Čabrinovića iz pera Franca Verfela, a završni deo članka posvećuje pitanju ratne odgovornosti. Zanimljivo je da Armstrong povodom dokumenta pominje isključivo Martina Papenhajma, ne navodi srpsko ili nemačko izdanje brošure kao izvor, niti pominje Parežanina kao priređivača, već ga samo posredno na jednom mestu citira kao „Principovog druga“.⁴⁰

Prevod Principovih ispovesti Armstrong je propratio sa dvadesetak fusnota s kratkim pojašnjenjima. Tekst sadrži i pet ilustracija: najpoznatija Principova fotografija iz zatvora; fotografija hapšenja nakon atentata, na kojoj je pogrešno identifikovan Princip;⁴¹ fotografija Apisa; fotografija Franca Ferdinanda; reprodukcija jednog od Principovih zapisa Papenhajmu (od 12. 5. 1916). Na pet mesta zvezdicom su naznačena mesta gde su izostavljeni „nejasni ili repetitivni“ pasaži izvornog teksta (ukupno petnaestak rečenica). Prevod je, kako bi se i očekivalo, težio da bude što doslovniji. Prema COBISS pretragama, nijedan primerak ovog važnog broja časopisa *Current History* ne postoji u srpskim bibliotekama.

6. Parežaninova preštampanja

Ratko Parežanin bio je Principov nešto mlađi drug i tokom srednjoškolske emigracije u Beogradu jedno vreme su stanovali zajedno. U Sarajevski atentat bio je umešan marginalno, kao prenosilac šifrovane poruke kojom je Princip, malo pre polaska za Sarajevo, javio Borivoju Jevtiću da je oružje za atentat nabavljeno. Delimično je bio uključen u književna kretanja neposredno posle rata. Potom ulazi u politiku i diplomatiju. Bio je ataše za štampu pri poslanstvu Kraljevine SHS u Beču 1924–1933, s prekidom tokom 1927–1929, kada je bio narodni poslanik.⁴² Osnivač je Balkanskog instituta (1934–1941). Tridesetih godina učestvuje u organizaciji pokreta Zbor; tokom okupacije angažovan je u Srpskom dobrovoljačkom korpusu vlade Milana Nedića, a nakon rata deo ljo-tičevske emigracije u Minhenu. Njegov životni i intelektualni put primer je desničarske evolucije jednog dela predratne jugoslovenske omladine.

Parežanin je bio blizak sa Borivojem Jevtićem, koji je, zauzvrat, jedan od retkih mladobosanaca i intelektualaca koji će u međuratnom periodu pominjati M. Papenhajma i Principove poslednje dane u Terezinu.⁴³ Kao i Jevtić, Parežanin je bio

⁴⁰ *Ibid.*, 701.

⁴¹ Prema stručnom konsenzusu na fotografiji se zapravo nalazi Ferdinand Ber. O ovoj fotografiji i dilemama povodom identifikacije vidi: Милош Војиновић, *Сарајевски атентат: фотографије* (Нови Сад: Прометеј, Београд: Радио-телевизија Србије, 2024), 17–19.

⁴² Ратко Парезанин, *Млада Босна и Први светски рат* (Минхен: Искра, 1974), 5. Kada je u pitanju kreiranje slike o Sarajevskom atentatu, zanimljivo bi bilo povući paralelu između Ratka Parežanina i Vojislava Bogićevića, koji su obojica, premda u različitim kontekstima, bili istovremeno svedoci-akteri, državni službenici i istoričari, što je nesumnjivo uticalo na način na koji su uobličavali svoje diskurse.

⁴³ Pored već navedenog članka, videti i: Б. Јевтић, „Умирање у мраку и самоћи Гаврила Принципа у Терезину“, *Политика*, 28. 6. 1936, 6. Kao najdelotvorniji odgovor na niz nemačkih romana o početku svetskog rata koji su se pojavili tridesetih godina Parežanin je smatrao pisanje jednog srpskog romana o Sarajevskom atentatu koji bi bio preveden na nemački, a kao ličnost pogodnu za taj zadatak navodi upravo Borivoja Jevtića [B. Буха, *n. d.*, 109].

opsednut pitanjem predratne nacionalističko-revolucionarne omladine i celog života planirao da napiše knjigu o tome. Tom poslu pristupa početkom sedamdesetih godina u Minhenu, gde će, u izdanju Iskre, i biti objavljena njegova knjiga *Mlada Bosna i Prvi svetski rat* (1974).⁴⁴ Parežanin će tu još jednom prešampati sadržaj brošure *Princip o sebi*, ali s nekoliko važnih izmena. On tada zapravo daje *novi prevod* Papenhajmovih stenografskih beležaka, otkriva svoj identitet kao priređivača i iznosi niz dopunskih podataka o tome kako je došlo do pribavljanja Principovih ispovesti. Ti se podaci delom razlikuju od verzije koju je dao pri prvobitnom objavljivanju brošure skoro pola veka ranije.

S tim u vezi, trebalo bi trezveno pristupiti relativno neverovatnom sledu događaja u koje Parežanin nastoji da ubedi čitaoce. Po njegovom poznom svedočenju, trebalo bi zamisliti da je tri dana pred Vidovdan, 25. juna 1926, novinar zagrebačkih *Novosti* David Vajs⁴⁵ saznao da se izvestan „senzacionalan“ materijal nalazi kod dr Papenhajma, da bi po podne nazvao Parežanina i odveo ga Papenhajmu, koji im, uprkos skeptičnosti svoje supruge (kojoj se gost Parežanin energično suprotstavlja), predaje dokumente za objavljivanje, bez naknade. Parežanin do jutra sledećeg dana, 26. juna, uspeva da sačini prepis i fotokopira dokument, i u podne ga vrati Papenhajmu. Vraćajući se u poslanstvo, Parežanin doživljava još jedan sretan susret. Ovaj put sreće direktora *Novosti* Tonija Šlegela, koji obećava infrastrukturu ne samo da se novopronađeni materijali već sutradan objave u *Novostima*, a potom i u *Politici* (za čiji ih je vidovdanski broj Parežanin inače planirao), već i da se istovremeno odštampaju u formi brošure, na ćirilici i na latinici, sugerišući čak i naslov publikacije.⁴⁶ Do sledećeg dana, Parežanin je očigledno stigao da sačini prevod i napiše petnaestak stranica svog predgovora i komentara.

Jednako su neverovatni i događaji u vreme kad Parežanin sedamdesetih godina ne može da dođe do celovitog primerka brošure iz 1926. kako bi je prešampao u svojoj knjizi o Mladost Bosni. Još jednom smo svedoci ubrzanog sleda sretnih susreta, plodnih razgovora i čudesnih pomagača, na relaciji Minhen–Cirihi–Beč. Ispostavlja se najpre da prijatelj kojem se Parežanin u Minhenu 1972. požalio da ne može da dođe do brošure poznaje izvesnog Davida Vajsa, koji tada živi u Cirihi. Sutradan potvrđuje Parežaninu da je to zaista njegov „stari Vajs“, te se ova dvojica dva dana kasnije sreću u Cirihi. Vajs upućuje Parežanina na svog bečkog prijatelja, a ovaj dalje na jednog „predusretljivog novinara“, koji se i sam već dugo bavi Sarajevskim atentatom i ima „izvanredan arhiv o tome“, uključujući i brošuru iz 1926. godine.⁴⁷ On Parežaninu, koji ga posećuje u Beču, pribavlja i osnovne biografske podatke o

⁴⁴ Ратко Парезанин, *Млада Босна и Први светски рат* (Минхен: Искра, 1974). Кроз две године појавиће се и за немачку јавност: Ratko Parežanin, *Die Attentäter: das Junge Bosnien im Freiheitskampf*, aus dem Serbokroatischen von Sigrid Griwer (München: L. Jevtić, 1976). Ovo nemačko izdanje nije obuhvaćeno našim analizama.

⁴⁵ Moguće je da je u pitanju David Weiss (rođen 14. 2. 1894), koji je, prema *Židovskom biografskom leksikonu*, u međuratnom razdoblju radio za zagrebačke *Novosti* kao dopisnik iz Beča, a potom kao novinar u Zagrebu. Bio je vezan za sportski svet i fudbal. Krajem Drugog svetskog rata ilegalno je napustio Hrvatsku. „David Weiss“, u: *Židovski biografski leksikon* (pristupljeno 19. 2. 2026) <https://zbl.lzmk.hr/?p=2743>.

⁴⁶ Р. Парезанин, *Млада Босна и Први светски рат*, 239–244.

⁴⁷ Isto, 246–249.

Papenhajmu, među kojima je pogrešan taj da je 1938. napustio austrijsku prestonicu (napustio ju je još krajem 1933). I tako još jednom sve biva spremno za objavljivanje knjige na (šezdeseto)godišnjicu atentata.

Po ovoj verziji događaja iz sedamdesetih godina, Parežanin je 1926. uspeo da za dan i po ili dva ne samo prepíše i prevede Papenhajmove zabeleške, već i da napiše svoj opsežan propratni komentar, tri stranice predgovora i deset stranica pogovora, a savršena sinhronizacija i sled uličnih susreta takvi su da objavljivanje priloga uspeva da se potvrdi i kao visoko simbolički gest pojavljivanja tačno na vidovdansku dvanaestogodišnjicu atentata. Takav scenario, kao što smo pomenuli, delom odudara od opisa događaja koji je Parežanin dao 1926. godine u srpsko-hrvatskoj verziji brošure. U svakom slučaju, Parežaninova pozna (is)povest o načinu na koji je stigao do Papenhajmovog dokumenata verovatno je delimična mistifikacija. To ne baca senku na autentičnost dokumenta, ali je ipak signal da u vezi sa njim možda postoji nešto što priređivači nisu hteli da do kraja otkriju, pribegavajući domišljatim (re)konstrukcijama.

Prešampavajući Papenhajmov dokument 1974. godine, Parežanin je, izgleda, koristio nemačku verziju brošure kao polazište i daje njegov izmenjeni prevod. Taj novi prevod je standardniji; on dopunjava i „poravnava“ stilske momente koje je Parežanin prvobitno (i s dobrim razlogom) dao u svoj sirovosti Principovih „presečenih“ i „iskidanih“ rečenica, čak insistirajući na „osobitoj draži“ upravo takvog teksta i opravdavajući svoj prevodilački postupak u komentarima. Pri novom priređivanju Parežanin će izbaciti deo komentara koji su se odnosili na stil Papenhajmovog stenograma,⁴⁸ premda ne i one delove koji su objašnjavali specifičnu ekspresivnost Principovih iskaza, a koji će sada stajati u određenoj tenziji sa izmenjenim prevodom.

U novom izdanju 1974. Parežanin unosi i druge vrste izmena. Tekstu prevoda pridodaje dve fusnote: jednu o svedočanstvu Luidija Poceka o susretu s Principom u ambulanti u Terezinu, i drugu o datumu Principovog napuštanja Beograda. Za svoj pogovor kaže da je u njemu sproveo „neznatne izmene i neke manje dopune“. One su ipak indikativne. „Izgubio je živce“ postaje „Razumljivo je da gubi i živce“. Dodaje i čitav segment o Papenhajmovom prisnom, nežnom i ljudskom odnosu prema Principu, kao i uveravanje da Princip govori iskreno, „ništa nema da sakrije ili zataškava“.⁴⁹ To svakako nisu neutralni dodaci, već dodatno legitimizuju situaciju nastanka i verodostojnost dokumenta.

Pri prešampavanju brošure u knjizi *Mlada Bosna i Prvi svetski rat* potkrala se i jedna osetljiva greška vezana za datum Principovog rođenja. Pored greške u datumu, tj. danu, koja je sastavni deo Papenhajmovog stenograma (27. umesto 25. jul), napravljena je i dodatna greška u mesecu Principovog rođenja (27. VI, umesto 27. VII 1894). Grešku će preneti i izdanje *Princip u Beogradu* u izdanju Catena mundi 2014. godine.⁵⁰

⁴⁸ Reč je o nekoliko pasusa na str. 18 ćirilskog izdanja (počevši od rečenice „Pre no bi ušli...“). Već u nemačkom izdanju bio je izbačen jedan pasus koji se odnosi na specifičnosti srpskog prevoda.

⁴⁹ Р. Парежанин, *Млада Босна и Први светски рат*, 268.

⁵⁰ Ратко Парежанин, *Гаврило Принцип у Београду: Млада Босна и Први светски рат* (Београд: Catena mundi, 2014). [2. издање].

7. Savremena izdanja

U hrestomatiji *Gavrilo Princip: dokumenti i sećanja* (2014)⁵¹ koja donosi, u celini ili izvodu, većinu ključnih štampanih svedočanstava o Gavrilu Principu, napravljena je neobična kombinacija Parežaninovih poznih komentara o Papenhajmovom spisu, iznetih u knjizi o Mladost Bosni (1974), i prvobitnog teksta prevoda samih stenografisanih razgovora (1926). Ovakva odluka svedoči o uočenim razlikama u prevodu i njihovim mogućim implikacijama za razumevanje dokumenta.

Brošura *Princip o sebi* je 2014. doživela još jedno reizdanje u Novom Sadu.⁵² To nas izdanje, objavljeno bez temeljnijeg poznavanja istorijskih činjenica o spisu i njegovom priređivaču („Nije nam poznato ko je R. P. U svakom slučaju reč je o stručnom licu“⁵³), podseća da je standardizovanost saznanja o ovoj temi bila neuporedivo manja pre opšte naučne i kulturne mobilizacije prigodom obeležavanja stogodišnjice Prvog svet-skog rata. Danas je teško zamisliti da se o ovom dokumentu piše bez znanja o identitetu priređivača, „poštovanog R. P.“, ali je do 2014. to očigledno mogao biti slučaj, čineći Parežaninovu žalbu iz sedamdesetih da se njegov identitet kao priređivača ovog dokumenta ne zna ili ignoriše, još uvek aktuelnom. Ipak, i pre 2014. konsultacijom ključnih izvora o Gavrilu Principu svakome je moglo biti poznato sve što je poznato i nakon nekoliko komemorativnih godina. U pogledu postojanja izvora ništa se u međuvremenu nije značajnije promenilo, osim što su mnogi od njih, nakon pola veka posustalog interesovanja, iznova stavljeni u fokus i popularizovani u javnom prostoru.

Zaključak

Nakon pregleda novih istorijskih izvora možemo, dakle, s mnogo više pouzdanja zaključiti da u slučaju brošure *Princip o sebi* pred sobom imamo autentičan dokument za čije postojanje imamo da zahvalimo Martinu Papenhajmu, premda se njegov originalni rukopis ili mašinopis za sada ne mogu locirati i možda su zauvek izgubljeni. (U sličnoj smo situaciji, međutim, i sa glavnim oficijelnim dokumentom koji donosi Principove iskaze: stenogramom sa sarajevskog suđenja atentatorima. I njegov je original zagubljen u bečkim arhivima, a ono sa čime raspolazemo zapravo je prepis.) O autentičnosti dokumenta i njegovoj autorizaciji svedoči pre svega činjenica da ga ja Papenhajm u izvodu i parafrazi sam objavio neposredno po okončanju rata u bečkom listu *Arbeiter-Zeitung*. Tome treba dodati i naznaku da je pokušao da ga plasira i jugoslovenskoj javnosti, kao i to da je brošura, uz puno pominjanje njegovog imena i angažmana u nastanku i štampanju ovog dokumenta, objavljena u Beču 1926. Papenhajmova ćerka Elza seća se takođe očevih kontakata sa sarajevskim atentatorom.⁵⁴

⁵¹ Милош Ковић, прир., *Гаврило Принцип: документи и сећања* (Нови Сад: Прометеј, Београд: Радио-телевизија Србије, 2014).

⁵² Драго Његован, прир., *Принцип о себи*, друго издање (Нови Сад: Мало историјско друштво: Друштво новинара Војводине, 2014).

⁵³ Драго Његован, „Реч приређивача другог, новосадског издања“, у: *Принцип о себи*, друго издање, приредио Драго Његован (Нови Сад: Мало историјско друштво, Друштво новинара Војводине, 2014), 7.

⁵⁴ E. Pappenheim, *op. cit.*, 25.

Posebno su važni i zaključci koji se tiču političke pozadine objavljivanja ovog dokumenta. Brošuru *Princip o sebi* priredio je tadašnji član jugoslovenskog poslanstva u Beču, i ona je bila deo propagandnog rada u okviru rasplamsalih polemika oko pitanja krivice za rat, koje je svojevrsni uvod u nacističku eru i procese vezane za izbijanje drugog svetskog sukoba. Čini se da istoriografski nije dovoljno osvešćeno i naglašeno u kolikoj meri je diskurs o Principu pa i Mladoj Bosni cenzurisan i profilisan u odnosu na ovo opštije pitanje. Ideja o širem generacijskom, književnom i kulturnom pokretu Mlade Bosne tu nam se ukazuje kao jedan od snažnih argumenata u prilog tezi da atentatori nisu bili izmanipulisani gimnazijalci pod direkcijom Crne ruke. Pokazati da je ideja o atentatu ponikla u mladobosanskoj omladini, da je Principova ideja i želja, a ne spoljašnji nalog, predstavlja kontraargument austrijskoj tezi „da je Crna ruka odnosno Srbija iza nje, planski radila na antiaustrijskom ‘fanatizovanju i revolucionisanju’ južnoslovenske omladine u Bosni i drugim delovima Monarhije i da njen pokret shodno tome nikako nije bio autohtona pojava”.⁵⁵

Zanimljivo je što je, nezavisno od mogućih propagandnih implikacija i konsekvenci, ova Parežaninova teza zapravo vrlo dobro zasnovana, odnosno odgovara istorijskoj realnosti. Nju kao takvu možda više od istorijsko-političkih potkrepljuju književnoistorijske hronike. Književni i publicistički rad Mlade Bosne uverljivo pokazuje da iza Principovog čina, pored svega ostalog, stoji i epohalno književnoistorijsko kretanje poznato pod imenom istorijskih avangardi. Bolje razumevanje istorijskih avangardi pa i onog osobenog oblika antikolonijalne književno-političke avangarde sa južnoslovenskih prostora pred izbijanje svetskog rata i u vezi sa njim,⁵⁶ omogućilo bi nam da bolje razumemo Principov psihološki i stvaralački profil, a time i političku imaginaciju koja je nadahnula njegov čin. To je mesto na kojem politička i književna istorija neizbežno ulaze u proces pregovaranja i međusobnog dopunjavanja.

U svakom slučaju, dokument s Principovim terezinskim ispovestima dr Papienhamu treba čitati i kritičkije i nadahnutije nego što je to dosad bio slučaj. Tu nesumnjivo čujemo Principa, nezavisno od toga šta je psihijatra njemu dovelo, i nezavisno od toga u koje je političke svrhe dokument mogao biti korišćen.

REFERENCE

- [Gavrilo Princip's Bekenntnisse...]. *Die Kriegsschuldfrage: Berliner Monatshefte für internationale Aufklärung*, 5, Nr. 9 (September 1927), 929.
- [Jandrić, Čeda.] „Smrt Gavrila Principa. Svedočenje g. Čede Jandrića koji je sa Principom bio u zloglasnom zatvoru Terezienštata“. *Politika*, 18. 3. 1926, 1–2.
- [Jevtić, Borivoje] B. J. „Smrt Gavrila Principa“. *Politika*, 12. 3. 1926, 1–2.
- „Dozvuky sarajevského atentátu“. *Národní politika*, 37, 230, 21. 8. 1919, 1.
- „Gavrilo Princip o sebi i o uzrocima atentata. Jedan prilog istoriji Sarajevskog atentata“. *Novosti*, 175, 27. lipnja 1926, 3–4.

⁵⁵ В. Буха, *н. д.*, 55.

⁵⁶ О tome detaljnije videti: Биљана Андоновска, „Авангардно југословенство предратне омладине“, у: *Модернизам и авангарда у југословенском контексту*, уредници Биљана Андоновска, Томислав Брлек, Адријана Видић (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021).

- „Princip o prĳčinách atentátu sarajevského“. *Lidové noviny*, 27, 231, 21. 8. 1919, 3.
- „Princip o sebi. Jedan prilog istoriji Sarajevskog atentata“. *Politika*, XXII, 6527, 28. jun 1926, 1–2.
- Andonovska, Biljana, Petar Jevremović. „I taj dobri momak je pisao’: češka (auto)biografija Gavrila Principa“. *Knjiųevna istorija*, 51, br. 169 (2019), 225–254.
- Andonovska, Biljana. „Avangardno jugoslovenstvo predratne omladine“. U: *Modernizam i avangarda u jugoslovenskom kontekstu*. Urednici Biljana Andonovska, Tomislav Brlek, Adrijana Vidić, 11–26. Beograd: Institut za knjiųevnost i umetnost, 2021.
- Andonovska, Biljana. „To su moje liĳne stvari’: češka (auto)biografija Gavrila Principa u kontekstu srodnih izvora“. *Knjiųevna istorija*, 52, br. 170 (2020), 185–208. DOI: <https://doi.org/10.7146/politica.v52i2.130811>
- Armstrong, Hamilton Fish. „Confessions of the Assassin Whose Deed Led to the World War“ [sadrųi „Dr Pappenheim's Conversations with Princip“]. *Current History*, XXVI, no. 5 (August 1927), 699–707. DOI: <https://doi.org/10.1525/curh.1927.26.5.699>
- Armstrong, Hamilton Fish. *Peace and Counterpeace: from Wilson to Hitler*. New York: Harper & Row, 1971.
- Armstrong, Hamilton Fiš. *Mir i protumir: od Vilsona do Hitlera*, preveo Dragan Bisenić. Beograd: Klub PLUS, 2022.
- Buha, Velibor. „Srbija u nemaĳkom i austrijskom tumaĳenju krivice za Prvi svetski rat: 1919–1941“. Magistarski rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2010.
- Ćilija, Vladan R. *Sarajevski atentat: zapaųanja*. Novi Sad: Prometej, Beograd: Radio-televizija Srbije, 2023.
- *Gavrilo Princip's Bekenntnisse*. Zwei Manuskripte Princip's; Aufzeichnungen seines Gefāngnispsychiaters Dr. Pappenheim aus Gesprāchen von Feber bis Juni 1916 ųber das Attentat, Princip's Leben und seine politischen und sozialen Anschauungen; mit Einfųhrung und Kommentar von R. P. Wien: Lechner, 1926.
- Gavrilović, Svetislav. „Smrt Gavrila Principa“. *Politika*, 20. 3. 1926, 1–2.
- Hautmann, Hans. „Princip in Theresienstadt“. *Alfred Klahr Gesellschaft Mitteilungen*, 20, Nr. 3 (September 2013), 1–9.
- Herman Sekulić, Maja. *Ma Belle: Mejbl Grujić, prva ameriĳka dama Srbije*. Beograd: Sluųbeni glasnik, 2015.
- Jevtić, B. „Umiranje u mraku i samoći Gavrila Principa u Terezinu“. *Politika*, 28. 6. 1936, 6.
- Ković, Miloš, prir. *Gavrilo Princip: dokumenti i seĳanja*. Novi Sad: Prometej; Beograd: Radio-televizija Srbije, 2014.
- Lugli, Madelyn. „Hamilton Fish Armstrong and Yugoslavia: How an Internationalist's Idea of a New State Made Interwar-Era Foreign Affairs – and *Foreign Affairs*“. *Modern American History*, no. 7 (2024), 1–23. DOI: <https://doi.org/10.1017/mah.2023.64>

- Mičić, Srđan. *Od birokratije do diplomatije: istorija jugoslovenske diplomatske službe 1918–1939*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2018.
- Njegovan, Drago, prir. *Princip o sebi*. Drugo izdanje. Novi Sad: Malo istorijsko društvo: Društvo novinara Vojvodine, 2014.
- Njegovan, Drago. „Reč priređivača drugog, novosadskog izdanja“. U: *Princip o sebi*. Drugo izdanje. Priredio Drago Njegovan. Novi Sad: Malo istorijsko društvo, Društvo novinara Vojvodine, 2014, 7–8.
- Pappenheim, Else. *Hölderlin, Feuchtersleben, Freud: Beiträge zur Geschichte der Psychoanalyse, der Psychiatrie und Neurologie*. Herausgegeben und eingeleitet von Bernhard Handlbauer; Übersetzungen von Wilfried Prantner, Else Pappenheim und Stephen Frishauf. Graz, Wien: Nausner & Nausner, 2004.
- Pappenheim, Martin. „Princip über sein Attentat“. *Arbeiter-Zeitung*, XXXI, 229, 21. August 1919, 5–6.
- Parežanin, Ratko. „Einführung“ u: *Gavrilo Princip's Bekenntnisse*, mit Einführung und Kommentar von R. P., 5–7. Wien: Lechner, 1926.
- Parežanin, Ratko. „Nekoliko reči o Žerajić-Principovom naraštaju“. *Књижевни север*, бр. 2, 5 i 6 (1927), 60–73, 224–225, 247–255.
- Parežanin, Ratko. „Predgovor“ u *Princip o sebi*, sa predgovorom i komentarom R. P., 5–8. Zagreb: Jugoslovenska štampa, 1926.
- Parežanin, Ratko. „Uzroci svetskog rata“. *Letopis Matice srpske* (septembar, oktobar, novembar–decembar 1926): 275–294, 55–65, 276–285.
- Parežanin, Ratko. *Die Attentäter: das Junge Bosnien im Freiheitskampf*. Aus dem Serbokroatischen von Sigrid Griwer. München: L. Jevtić, 1976.
- Parežanin, Ratko. *Gavrilo Princip u Beogradu: Mlada Bosna i Prvi svetski rat*. Beograd: Catena mundi, 2014. [2. izdanje].
- Parežanin, Ratko. *Mlada Bosna i Prvi svetski rat*. Minhen: Iskra, 1974.
- *Princip o sebi*. Dva manuskripta Gavrila Principa. Stenografske bilješke docenta Dra Martina Papenhajma o čestim razgovorima sa Gavrilom Principom u vremenu od februara do juna 1916. o uticaju njegova života, o atentatu i o njegovim političkim i socijalnim idejama. Sa predgovorom i komentarom R. P. Zagreb: Jugoslovenska štampa, 1926.
- *Princip o sebi*. Dva manuskripta Gavrila Principa. Stenografske bilješke docenta Dra Martina Papenhajma o čestim razgovorima sa Gavrilom Principom u vremenu od februara do juna 1916. o uticaju njegova života, o atentatu i o njegovim političkim i socijalnim idejama. Sa predgovorom i komentarom R. P. Zagreb: Jugoslovenska štampa, 1926.
- R. W. S. W. „The Sarajevo Murder Trial“. *The Slavonic Review*, 4, no. 12 (Mar., 1926), 645–656.
- Suri, Jeremi. „Hamilton Fish Armstrong, the ‘American Establishment’, and Cosmopolitan Nationalism“. *The Princeton University Library Chronicle*, 63, no. 3 (Spring 2002), 438–465. DOI: <https://doi.org/10.25290/prinunivlibrchro.63.3.0438>
- Trišić, Nikola. *Sarajevski atentat u svetlu bibliografskih podataka*. Dopune (1954–1964) Branko Čulić; redaktor Todor Kruševac. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva, 1964.

- Vojinović, Miloš. *Sarajevski atentat: fotografije*. Novi Sad: Prometej, Beograd: Radio-televizija Srbije, 2024.

ON PRINCIP ABOUT HIMSELF:
THE HISTORY AND RECEPTION OF THE TEXT

Biljana Andonovska, PhD*

Summary

The paper critically reconstructs the circumstances surrounding the emergence, as well as the various versions and translations of an important historiographical source related to the Sarajevo assassination. The source in question is the pamphlet *Princip About Himself*, published simultaneously in Zagreb, Belgrade, and Vienna in 1926. It contained a transcribed and edited stenographic record of conversations with Gavrilo Princip conducted in 1916 in Terezín by the Viennese psychiatrist Martin Pappenheim. Drawing on the new archival and periodical sources, the paper addresses the question of the text's genesis and the diverse contexts in which it appeared from 1919 until the commemorative year 2014. Particular attention is devoted to the role played in the dissemination of this document by Martin Pappenheim, Ratko Parežanin, and Hamilton Fish Armstrong. The first publication of the document resulted from the initiative of Martin Pappenheim himself, who as early as August 1919 submitted excerpts from his conversations with Princip to the Viennese Social Democratic newspaper *Arbeiter-Zeitung*. This publication is significant as an unequivocal gesture of authentication of the document, which, upon its first integral publication in Serbo-Croatian translation in 1926, contained almost no reliable indicators of authorship. The subsequent publication of the pamphlet in Vienna in German (1926) further contributed to its authentication. The broader international dissemination of the document, announced by its editor and translator Ratko Parežanin, appears not to have been realized. Nevertheless, an echo of this initiative may be seen in the English translation of Pappenheim's conversations with Princip in *Current History* (1927), prepared by Hamilton Fish Armstrong, editor of the influential journal *Foreign Affairs*. Special attention is given to the political context of the document's publication and to the role it may have played in the contemporaneous polemics concerning war guilt.

KEYWORDS: Gavrilo Princip, Sarajevo assassination, World War I, Ratko Parežanin, Martin Pappenheim, Hamilton Fish Armstrong

* Senior Research Associate, Institute for Literature and Arts, Belgrade, Republic of Serbia
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9811-8853>; E-mail: andonovskaikum@gmail.com